

FIGYELŐ

A MÁSIK SZABADSÁG

Szilágyi Júlia: *Lehet-e esszét tanítani?*
Komp-Press, Kolozsvár, 2007. 112 oldal, á. n.

A kizárólagos, egyetlen bizonyosságok és kötelező (kritikai) ítéletek korában üdítő bizonytalanságot és az olvasó számára is szükséges kétségeket hoz Szilágyi Júlia „megengedő szellemi magatartása”, melyet már könyve címében is kérdéssé formált: LEHET-E ESSZÉT TANÍTANI? Számára ez a magatartásforma az esszé: a kísérlet és kérdésfeltevések műfaja, melynek eredőjét Montaigne műfajteremtő gesztusából, a *que sais-je*-ből vezeti le: „tudhatom-e? mit tudom én? honnan tudnám?” – magyaráítja, „csak úgy mutatóban” az esszé atyjától származó alapfordulatot, máris három fordítást, többszörös olvasatot kínálva, mintha ez a többszörösség is az egyetlen és igaznak vélt állítást mint magatartásmintát cáfolná.

„Az esszé próbálkozás, az esszé kísérlet – írja. – Valami a cél és az eszköz között.” Nem hoz idézhető definíciót, nem tanít technikát, vagy sokat hoz egyszerre, legfőbb „tanításai” közvetett módon a taníthatatlanról: a szabadságról és a személyességről szólnak. „...az értelemnek, a szellemi önállóságnak, a lélek szabadságának műfaja” az esszé, állítja. Nem kategorizál, nem irodalomtörténetet ír – noha olvasatai mindig „környezetben”, szellemiben inkább, mint történetiben jelennek meg –, nincs skrupulózus elméleti keret sem, mintha a kísérlet műfaja levettene minden teoretikus abroncsot magáról. Divatos szóval inkább körülírás ez, feltérképezés, de nem az átjárható, képlékeny határok kijelölése, hanem a változatos felszíni formák megrajzolása és a rokoni, szomszédos műfajok számbavétele. Szilágyi Júlia az esszéíró sokszólamú szerzői hangját vizsgálja vagy inkább hallgatja és füleli, modelleket állítva, a másét és a magáét, mindig megengedve azokat a további utakat, amelyekre majd az olvasó maga talál rá. A másik – írói és olvasói – szabadság éppolyan fontos számára, mint a sajátja. (Van is a szerzőnek egy korábbi, hasonló című esszéje: A MÁSIK SZAB-

BADSÁG, melyet itt kölcsönveszek.) Ha választott szerzői közül valakinél ez a „megengedő szellemi magatartás” megbicsaklik, és az ideologikus vagy normatív gondolkodás üti fel a fejét, Szilágyi Júlia figyelmeztet: „az esszé alkalmatlan a paternalista előadásmódra, bármilyen ideologikus beszédre, az önkényuralmak véleményformálási módszerei egytől egyig idegenek tőle”.

„Értekező líra” – nevezi meg a szerző elemzése tárgyát, amelynek születésnapját is megjelöli: „Az esszé az egyetlen műfaj, amelynek születésnapja van: 1580. március elseje” – nyitja MONTAIGNE KORA ÉS TALÁLMÁNYA című írását. A LEHET-E ESSZÉT TANÍTANI?-t táguló körökben vehetjük szemügyre, először tehát mint tankönyvet és szöveggyűjteményt, egy a szerző által használt és az olvasó és/vagy tanár számára lehetséges modellként felkínált elemzések gyűjteményét, óravázlatokét. Melyek, mint afféle „close reading”-ek, szövegértelmezések, rámutatnak a kísérlet és az élmény műfajának – ez utóbbit a szerző hangsúlyozottan megkérdőjelezi, a „műforma” fogalmát engedve inkább meg – sokszínűségére, sokműfajúságára, polifóniájára, szerkezetére és nyelvére, ellentmondásaira, netán hibáira. Miközben elemez, Szilágyi Júlia, mint a Németh László-i lassú olvasó, maga is afféle „valamit” ír a cél és az eszköz között: esszét. „Izét” – ahogy Székely János nevezi esszé-szerű előadását.

Egy második, időben nagyobb perspektívában a szerző életművének írói, de inkább olvasói tapasztalatokról szóló összegzéseként is olvasható ez a könyv. Ötödik kötete ez Szilágyi Júliának – a kritikusknak, aki pályája elején, első könyveivel már az esszé műfaját kísérlette. Első kötete, a JONATHAN SWIFT ÉS A HUSZADIK SZÁZAD (1968) már szabálytalan irodalomtörténet; ugyanebben a kismonográfia-sorozatban jelenik meg egy évvel később Szilágyi Domokos – szerzőnk évfolyam- és pályatársa, szellemi rokona – Arany Jánosról írt, szintén inkább esszéje, az olvasás és élmény műfajának költői lecsapódása. Szilágyi Júlia Swift-könyve, akár csak Szilágyi Domokosé, a saját korát „olvassa” Swift vagy Arany tükrében. A SWIFT kettősen kódolt beszéd is: egyrészt közvetlen eszmefut-

atás az „ír kérdésről”, másrészt természetesen a kortárs olvasó számára sokkal ismerősebb kisebbségi helyzetről való gondolkodás.

Világirodalom, magyar és erdélyi irodalom kerül egymás mellé az esszéről szóló kötetben, megkülönböztetés nélkül, ahogy minden korábbi kötetében is. Szilágyi Júlia ezzel a lokális irodalmat meg nem különböztető, a provincialitást (Gaál Gábor nyomán) meg nem bocsátó, az európai irodalommal dialógusban lévő, mindig a mindenség mércéjével mérő magatartásával meglehetősen egyedül áll kortársai, az erdélyi irodalomtörténet elemzői között.

„*Sohasem tudtam elfogadni, hogy a gondolat absztrakt létező*” – írja Andrzej Stasiuk esszéregényében, az *ÚTBAN BABADAGBA* című könyvében. Szilágyi Júlia könyve sem absztrakt létező: adott térben született – bár a műfaj deklarált lezáratlansága miatt helyesebb lenne jelen időről beszélni –: Kolozsvárt 2007-ben. Helyszín ez abban az értelemben, hogy nem üres és semleges tér, hanem valami megtörténések a helyszíne, ahogy a szerző maga fogalmaz egy korai esszéjében, A *HELYSZÍN HATALMÁ*-ban 1974-ben (melyben éppen egy kritikus, Jancsó Béla szellemi magatartásformáját vizsgálja).

1979-ben megjelent kötetét, mely szintén A *HELYSZÍN HATALMA* címet viselte, Domokos Géza, a Kriterion Könyvkiadó igazgatója úgy mutatta be, mint „*a mi esszéirőnk*” könyvét – emlékezik Szilágyi Júlia egy interjúban. „*A mi esszéirőnk*” gesztusa – amely a szerző számára saját műfaja, mint tudatosuló választás felismerésének állomása – a megnevezés által el is határol: úgy gondolom, elsősorban a kritikától. Az erdélyi irodalomtörténet-írás a „romániai magyar irodalom” korszakában, tehát 1989-ig – és most a kötet harmadik, tágabb olvasatához jutunk – az esszét, szemben a némiképp rokon irodalomkritikával és tudományos diskurzussal, nem emeli önálló vagy legalábbis figyelmet érdemlő műfajjá. (Lásd Kántor Lajos–Láng Gusztáv *ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM 1945–1970* című kötetét.) Holott a Bretter György szellemi köréből kinövő, a hetvenes évek első felében fellépő, fiatal és egyetlen esszéíró-nemzedéknek nevezhető csoport (Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor és Tamás Gáspár Miklós, akik közös kötetben jelennek meg), azt jelzi, hogy – mint Gaál Ernő írja róluk – új műfaj születik az erdélyi irodalomban, amely arra törekszik, hogy

„*a nyelvi monolitást*” megszüntetve „*a partikuláris nyelvek sokaságát*” kínálja (Gaál Ernő).

Az *ERDÉLYI MAGYAR ESSZÉÍRÓK 1918–2001* című gyűjtemény (melyben szerzőnk is helyet kapott) próbálja majd 2007-ben a hiányt pótolni. A kötet szimbolikusan *AZ EMBERFEJŰ MADÁR* címet viseli, óvatosan utalva arra, hogy az esszé talán egy az eddigi irodalomtörténeti számbavételnél fontosabb műfaj és szellemi magatartás, hogy Szilágyi Júlia fordulatánál maradjunk – Erdélyben. Az esszé, ez a gúzsba kötve is táncolni képes műfaj, ha valóban meghatározó az erdélyi irodalomban, akkor elsősorban az ideológiák által kiszajátított, gyakran szócsővé vált kritikával szemben (is) keletkezik, hiszen a kritikának a XX. század második fele egyre kiemeltebb és ellenőrzött, ideológiai szerepet szán; a kritikusi pályák közül pedig az egyik legjelentősebb, a Földes Lászlóé derékba is török az ideológia zátonyán az ötvenes évek végén. Miközben kisebbségi helyzetben a kritikának természeténél fogva amúgy is sokkal árnyaltabb szerep jut, mint erről a kritikus Gaál Gábor a *KISEBBSÉGI SZÍNHÁZ, KISEBBSÉGI KRITIKA* című írásában beszél az erdélyi irodalom születésének első évtizedében, 1927-ben: „*A kisebbségi kritika a sokfajta kritikának egy neme: az, amelyik nem írja és nem írhatja ki magát teljesen. [...] A kisebbségi bírálónak már eleve el kell dobálnia a nyilait, nehogy lődözön velük!*”

A század második felében talán az esszé szabadabb és kevésbé ellenőrizhető területére menekült a hatalmi utasítások végrehajtójának szerepét nem vállaló kritikus, ugyanúgy, mint az egyre szűkebb (anyanyelvi) tudományos térrel bíró tudós és történész, de akár a szintén ideológiáknak alávetett filozófus is. A vers és próza „*egyik szabadságához*” képest a Székely János-i „*izé*”, az esszé a második szabadság. Amely Székelynél kettősen példolt textus, az irodalom önreflexiója; ARC *POETICÁ*-jában eljuthat annak kimondásáig, hogy a költészet, amely nézete szerint időfüggő, „*fölösleges és értéketlen*”. Székely az itt és mostról beszél (ami: 1973 Kolozsvár).

Ebben a tér-idő kontextusban az esszé személyes hangja kínál alternatívát az objektivitás álruhájába bújt „köz” súlyos ítéleteivel szemben. Másik oldalról viszont egy – a kor nyelvén szólva „atomizálódó” – társadalom individuális megnyilatkozásai ezek, ahol éppen a „köz” beszédmódjai lehetetlenültek el.

Ugyanakkor az esszé mégiscsak szolgálja azt az értéktudatot, amelyet kisebbségi helyzetben, főleg a diktatúra körülményei között morális feladat (volt) ébren tartani. Amikor Szilágyi Júlia magatartásformáról beszél, nemcsak a szerző és mű szét nem választását jelzi (számára a szerző nem halott, a szöveget pedig nem a „senki” írta), hanem közvetett módon valami-féle morális pozíció meglétére is céloz. Szilágyi Júlia mércéje – ahogy Bretter Györgyöt vagy Székely Jánost Montaigne-nyel, Prousttal, Thomas Mann-nal vagy Gabriel Liiceanuval méri együtt – ennek az értéktudatnak és szabadságnak a tündöklő példája. Hiszen számára az esszé – egész életpályája ezt példázza – a másik szabadság: az ideológiamentes, normatív gondolkodástól idegen párbeszédforma, egy személyes és demokratikus beszédmód, amelyben a mű és bírálata egyenlő, illetve két alkotó megengedő és kritikai dialógust hoz létre.

Tompa Andrea

„ELNÉZŐ OLVASÓKNAK ÍRTAM VOLNA MEG...”

Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok Közreadja Széchenyi Ágnes Corvina, 2006. 472 oldal, 3500 Ft

„Elszörva a könyvek között, keletkezésük időpontja szerint beosztva voltak János művei kéziratban, valamint jegyzetei és gondolatai, melyek lazán ugyan, de akkori felfogását híven tükrözik. Néhány cikket kívül nem maradt utána nyomtatásban semmi. Bár mennyire biztattam őt az évtizedek folyamán, hogy kész munkáit adja ki, és feljegyzett gondolatait formálja művekké, nem tudtam rávenni. »Nincs befejezett művem – mondotta –, hogy is lehetne, mikor magam sem vagyok befejezett. A mai már a tegnapi szemlélet«” – írja Kornfeld Móric az alteregójaként Hékuti János néven megalkotott képzeletbeli figura egyes szám harmadik személyben elbeszélte életrajzában. Az emlegetett cikkek, kéziratok munkákból, olykor tanulmánnyal is felérő levelekből és önéletrajzi töredékekből utóbb mégiscsak könyv lett. A Széchenyi Ág-

nes válogatásában közreadott kötet – egy nagypolgár vallomásai – újabb fontos hozzászólás a polgárság történeti szerepéről és a polgári hagyomány újraélesztésének lehetőségeiről az utóbbi másfél-két évtizedben kibontakozott polémiához. Ennek a polémiának vissza-visszatérő motívuma a napjaink közgondolkodását eluraló értékválság, amelynek egyik legfontosabb okát és forrását történészek, politológusok, szociológusok jobbra a tradíciókhoz való tisztázatlan viszonyban és a nemzeti identitás ezzel összefüggő zavaraiiban azonosítják. A történeti kapaszkodók és csatlakozási pontok után kutató vitafolyamban különösen erős zavardottság övezi a nagypolgárság, közelebről a nagypolgári pozíciókhoz kötődő hagyományok kérdését. Hiszen az előképek a két világháború közötti világban keresendők, egy olyan világban, amelynek a korabeli nagypolgárság által bejárt útjai vagy a haláltáborokba vagy utóbb vállalhatatlan politikai szerepekhez vagy külföldre vezettek, ami pedig morálisan és politikailag vállalhatóan itthon maradt, annak írmagját is kiirtotta a sztálinista diktatúra – e hagyomány a maga közvetlen folytathatóságában tehát gyakorlatilag elenyészett az utókor számára. De persze nem veszett el a fogalom légiésebb, ám lehetséges hatásában nem kevésbé fontos értelmezése szempontjából: szellemiségében és értékvilágában. A nagypolgári tradíció ugyanis egyszerre jelentett pozíciót és ethoszt: a tőke befektetésén, forgatásán és hatékony gyarapításán túl azonosulást azzal az elitszereppel, amelynek legátfogóbb tartalma a „közösség dolgai iránti felelősség”, s amely így a gazdasági funkciókon túl politikai, kulturális tartalmakat is magában foglalt. Fontos kérdés, hogy ebben a légiesített értelemben ma van-e hová visszanyúlnunk, s a körülmények, viszonyok, szükségletek és igények minden jelentős változása ellenére találhatunk-e fogódzókat, énazonosságunkat segítő gyökereket és adaptációra érdemes előzményeket a magyar nagypolgárságnak a XX. század közepén kényszerűen lezárult társadalomtörténetében.

A téma érzékelhetően a „levegőben van”. Az utóbbi években a magyar kapitalizmus történetéről és reprezentatív figuráiról megjelent fontos munkák sora segít(het) bennünket, hogy egyrészt pontosabban megismerjük a tradíciót, amelyhez viszonyulni kívánunk, másrészt fokozatosan rekonstruáljuk azt a fejlődéstörténeti ívet, amely mentén e tradíció – ha föld alá